

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ «ՍՈՒՐԲ ՀՈԳՈՒ ԲԽՄԱՆ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԵՎ ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ԳՈՐԾԻ ՄԱՍԻՆ

Առաջին անգամ այս աշխատանքը լույս է տեսել «L'Osservatore Romano»-ում 1995 թ. սեպտեմբերի 13-ին: Սակայն քննարկվող մյուսի բովանդակությունն այնքան կարևոր, իսկ թեմատիկ ընդգրկման շրջանակն այնքան մեծ էր, որ մի քանի ամիս հետո Քրիստոնեական Սիության Աջակցության Պապական խորհրդի (Pontificum Concilium ad Christianorum Unitatem Forendam) կողմից, այն հրատարակվեց քառալեզու մի գրքույկով¹:

Filioque-ի (ինքը՝ **Filioque** եզրը բառացի նշանակում է «եւ յորդույ») նախնական կիրառության արտահայտությունները գտնում ենք ոչ թե Օգոստինոսի, ինչպես ընդունված է ասել, այլ որքան էլ դա տարօրինակ թվա՝ Տերտուլիանոսի մոտ²: Եթե սկզբնապես Սուրբ Երրորդության երեք Անձների համագոյության հավաստման հարցը դարձավ հիմնական վիճարկելի խնդիրը, ապա հետագայում, արդեն Օգոստինոսից սկսած՝ կոնկրետ Որդու և Սուրբ Հոգու համագոյությունը հավաստելու նպատակով առաջ քաշված այս տեսությունը դառնալով բուռն քննարկումների առարկա, միևնույն ժամանակ դարձավ Հունական և Լատինական Եկեղեցիների միջև գալթակցության քար: Հույներն առաջին անգամ լրջորեն ուշադրություն դարձրին այս բառի վրա, երբ Երուսաղեմում խռովություն առաջացավ արևելյան և արևմտյան վանականների միջև: Բանն այն էր, որ վերջիններս, կրկնօրինակելով Կառլոս Մեծին, որն իր արքայական կապելային հրաման էր տվել Հանգանակը երգել **Filioque**-ով, սկսել էին մույն Հանգանակը երգել նաև Զիթենյաց լեռան վրա: Խնդիրը Լևոն III Պապի կողմից քննության ենթարկվելով, այնուամենայնիվ չստացավ իր վերջնական լուծումը, հակառակ այն բանի, որ նա հրահանգեց երկու արծաթյա տախտակների վրա փորագրել հավատո Հանգանակը, իր սկզբնական տեսքով, այսինքն՝ առանց **Filioque**-ի, մեկը հունարենով և մյուսը լատիներենով, և ի

¹ Այն հրատարակվել է Վատիկանում 1996 թ. (MCMXCVI) ֆրանսերեն, հունարեն, անգլերեն և ռուսերեն լեզուներով՝ համապատասխան վերտառություններով՝

- LES TRADITIONS GRECQUE ET LATINE CONCERNANT LA PROCESSION DU SAINT- ESPRIT.
- ΤΟ ΠΡΟΒΛΕΙΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΜΗΝΙΚΗΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΛΑΤΙΝΙΚΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΝ.
- THE GREEK AND THE LATIN TRADITIONS REGARDING THE PROCESSION OF THE HOLY SPIRIT.
- ГРЕЧЕСКАЯ И ЛАТИНСКАЯ ТРАДИЦИИ ОБ ИСХОЖДЕНИИ СВЯТАГО ДУХА.

² Տե՛ս В. В. Болотов «К ВОПРОСУ О FILIOQUE», С. Петербург, 1914, стр. 116, (adv. Prax. п. 4).

ցույց մարդկանվ փակցնել Աբ. Պետրոսի Տաճարին. դրանք սկսվում էին «ես» Լևոն, դրեցի սա ի սեր ուղղափառ հավատքի և վասն նրա պահպանության» բառերով:

Այդ պահից ի վեր Հունական և Լատինական Եկեղեցիները չդադարեցին միմյանց մեղադրելուց ու բանադրելու սպառնալիքներով վախեցնելուց: Սուրբ Հոգու բխման խնդիրը առավել կնճռոտվեց Փոտ և Միջայել Կեռուլարիոս Պատրիարքների օրոք, իսկ 1054 թ. հունիսի 17-ին, երբ պապական նվիրակները, Գումբերտի գլխավորությամբ, Աբ. Սոֆիայի Տաճարի ավագ խորանի վրա Հունական Եկեղեցու բանադրման կոնդակը դնելով, թոթափեցին իրենց ոտքերի փոշին «ի վկայութիւն ճոցա» և դուրս եկան, այն դարձավ բաժանման ավետարանական հաստատումն ըստ Մարկոս Ավետարանչի այն խոսքի, թե «Եվ ուր որ ձեզ չեն ընդունի ու ձեզ չեն լսի, երբ այնտեղից ելնեք, ձեր ոտքերի փոշին թափ տվեք՝ իբրև նրանց դեմ վկայություն» (Ձ, 11):

Հուլյների պատասխանն իրեն շատ սպասեցնել չտվեց. հունիսի 20-ին նրանք պաշտոնապես բանադրեցին Լատինական Եկեղեցուն: Այս բաժանումը երկուստեք՝ թե՛ Լատինական և թե՛ Հունական Եկեղեցիների կողմից տարբեր որակումների տեղիք տվեց՝ սկսած հերետիկոսությունից (Hæresis), հերժվածից ու վերջացրած սխիզմայով (Տչիսմա), և միայն Լևոն III Պապն է, որ իր «Praeclara» շրջաբերականում պաշտոնապես խոսում է տարակարծության (dissensio, разномыслие) մասին: Երկու Եկեղեցիների ընդունած վերջնական հայտարարագրում ևս աստվածաբանները խոսում են նմանաբնույթ կատեգորիայի՝ տարածայնության (difficulty (դժվարություն), разногласие) մասին:

Ինչևէ, այս երկու Եկեղեցիները քանիցս վերամիավորման փորձեր են կատարել, հատկապես՝ Լիոնի II (1274) և Ֆլորենցիայի (1438-1445) ժողովներում: Սակայն, այդուհանդերձ, խնդիրն իր մեռյալ կետից մազաչափ իսկ առաջ չի շարժվել, այլ ավելի խորացել ու բարդացել է: Հակառակ ամեն ինչի, Ուղղափառ Եկեղեցին գտնում է, որ Filioque-ի վարդապետությունը ոչ միայն երկու Եկեղեցիների բաժանման գլխավոր պատճառն է³, այլև նրանց միջև եղած հիմնական խոչընդոտն ու անանցանելի անդունդը⁴:

³ Տես «МИСТИЧЕСКОЕ БОГОСЛОВИЕ», Киев, 1991, Вл. Лосский, «ОЧЕРК МИСТИЧЕСКОГО БОГОСЛОВИЯ ВОСТОЧНОЙ ЦЕРКВИ», стр. 101-102.

Նույն միտքն է արտահայտում նաև Տ. Գարեգին Ա Կաթողիկոսն իր «ՏԵՍԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ» (անտիպ) գործում. «Ինչպես Քրիստոսի աստուածային եւ մարդկային բնութեանց փոխ-հարաբերութեան հարցը եղաւ պատճառը Արեւելեան քրիստոնէութեան պառակտումին, այդպէս ալ Ա. Հոգիի բոխման հարցը եղաւ գլխաւորապէս պատճառը Արեւելեան եւ Արեւմտեան եկեղեցիներու խզումին ժԱ դարուն» (էջ 87):

Սակայն տեղին է հիշել ճիզվիտ մի կրոնավորի՝ ժողովների մասին ասված այն խոսքը, թե «не спрашивайте объ этомъ у насъ, которые никогда не воображали, что нужно прибѣгать къ помощи вселенскихъ соборомъ, чтобы поддвинуть ересь Арія и другихъ, спросите объ этомъ у императоровъ, которые хотели этихъ соборомъ и созывали ихъ, требовали на то согласія папъ и беспомогая возбуждали весь этотъ шумъ въ церкви»:

Սուրբ Դոգու բխման խնդիրը զգալի առաջընթաց ապրեց հատկապես 1965 թ. դեկտեմբերի 7-ին, երբ Դոմում՝ Վատիկանի II ժողովի նիստերից մեկի ընթացքում և Ստամբուլում՝ կրոնական արարողության ժամանակ ընթերցվեցին Դոմի Պողոս VI Պապի և Տիեզերական Պատրիարք Աթենագորասի համատեղ հայտարարությունը, որով երկու եկեղեցիները համում էին դարեր առաջ իրար նկատմամբ ընդունած բանադրանքները: Սա իր հերթին հիմք դարձավ խնդրի առարկայի հետագա համատեղ քննարկումների համար:

Գալով բնագրում օգտագործված եզրաբանությամբ, նախևառաջ անդրադառնանք «ելում»-ի փոխարեն գործածված «բխում» եզրին: Բանն այն է, որ «ելանել» (ἐκπορεύομαι, processio, нexoжeдeниe) եզրը, ինչպես Օրմանյան Պատրիարքն է գտնում, «ընդհանուր իմաստով կառնուի»⁵, այսինքն՝ հավասարապես վերաբերում է և՛ Որդուն, և՛ Դոգուն (Դմմտ. Դովհ. ԺԶ 28 // Դովհ. ԺԵ 26): Այս պարագայում հայկական և լատինական ավանդությունները մոտ են իրար: «ելում, processio - ...ելումն Բանին ասի ծնունդ, իսկ ելումն Դոգույն՝ ոչ ասի ծնունդ, այլ բղխումն»⁶: Սհա այս հանգամանքն ի նկատի ունենալով է, որ

(Տես «БЕСЕДА, посвященная Никанора, Архиепископа Херсонского и Одесского О ТОМЪ, ЕСТЬ ЛИ ЧТО ЕРЕТИЧЕСКОЕ ВЪ ЛАТИНСКОЙ ЦЕРКВИ ?»: Վեհափառ Դայրապետը և, իր արժեքավոր «THE COUNCIL OF CHALCEDON AND THE ARMENIAN CHURCH» գործում, ըստ ամենայնի քննության է ենթարկում քաղաքական կամ, այսպես կոչված, «արտաքին» գործոնի ազդեցությունը եկեղեցու բաժանման գործընթացի մեջ:

⁴ Տես «THE CAMBRIDGE COMPANION TO CHRISTIAN DOCTRINE» ed. by Colin E. Gunter, article «THE HOLY SPIRIT», Geoffrey Wainwright, page 292: Այս հարցն առանձին քննության նյութ դարձնողներն այն հետեւյալ կերպ են ներկայացնում. «The dividing line between Eastern and Western trinitarian theology (not simply dogma !) is not so much the filioque ... although that is often the flashpoint, as it is the weight given to the monarchy of the Father» (Ույն տեղում, article «THE TRIUNE GOD», Ralph Del Colle, page 131):

⁵ Տես Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ», Պէյրուք, 1960, Բ հատոր, § 1130, էջ 1643:

⁶ Տես «ԲՈՎԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԲՈՎԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲՈՅՆ ԹՈՎԱՄԱՅԻ ԿԱՍ ՀԱՍՏՈՐՈՏՈՒԹԻՒՆ ՍԱՏՈՒԾԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ» բարձմանեալ Աստուածատուր վրդ. Բաքիկեանց Զուղայեցի, հատոր III, Վիեննա, 1833 «ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՉԱՄԱՅԱՆ ԵՅՐԻՑ», էջ 10:

⁷ Տես «ԿԼԻԷ ՀԱՄԱՏՈՅ», Սբ. Էջմիածին, 1914, «ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՀԱՅՈՑ ԼՈՒՍԱՌՈՐԺԻ՝ ՅԻՄԱՍՏԱՊԱՏՈՒՄԱՆ ԶԱՐԳՐՈՒՄՈՅ ... ՊԱՏՈՒՄԱՆ ՃԱՌԻՑԱՆ. ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ», էջ 18:

⁸ Բանն այն է, որ մինչև Սբ. Գրիգոր Տաթևացին հայ եկեղեցականներն իրենց աստվածաբանական գործերում «բխում» եզրի կողքին համահավասար կերպով չարունակում էին գործածել «ելանել» եզրը, և միայն Գրիգոր Տաթևացին է, որ կոնցեպտուալ մոտեցում է որդեգրում տվյալ եզրի նկատմամբ: Օրինակ՝ «ԺԱՄԱԳԻՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ա. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ», Վաղարշապատ, 1903, էջ 2. «խոստովանիմք և հաւատամք ամենակատար սրտիւ գճայր Աստուած անեղ, անծին, և անսկիզբն, այլ և ծնող Որդույ և բղխող Դոգույն Սրբոյ: ... Հաւատամք զՍուրբ Դոգին Աստուած անեղ, անժամանակ, ո՛չ ծնեալ, այլ բղխեալ ի Զօր, էակից Զօր և փառակից Որդույ»: Գրիգոր

Կյուրեղ Ալեքսանդրացու նման եկեղեցական հայրերը, Որդու՝ Գործից առաջանալու մասին խոսելիս օգտագործել են *ἐκπορεύσθαι* բայը:

Ինչ վերաբերում է հայկական աստվածաբանական ավանդությանը, ապա Լուսավորչի «Չաճախապատում» ճառերից սկսած Գործից Սուրբ Դոգու առաջացումը անվանվեց «քխում»: Կասկածից վեր է, որ «հայոց լեզվի վարդապետը» անմիջապես կոահել է «ելանել» եզրի հասկացական ընդարձակությունը, և միայն սրանով է բացատրվում, որ նա, սկզբնապես հունարեն կամ հունատառ հայերենով գրված Լուսավորչի ճառերում, վերոհիշյալ հունարեն եզրը թարգմանել է «քխում» եզրով. «Չաւատամբ ... ի հաստիչն. Աստուած, ի մինն, ի բարերարն բնութեամբ եւ կամաւք, ի յանպատճառն, որ ամենեցուն պատճառն է՝ աներեւութից եւ աներեւելեացս, Որդւոյ եւ Դոգւոյ՝ ծննդեամբ եւ բղխմամբ»⁷: Սակայն «ելանել» եզրը այդպիսով դուրս չմղվեց աստվածաբանական այդ հատուկ համատեքստից, այլ մինչև վերջ շարունակեց գործածվել, հակառակ Գրիգոր Տաթևացու բոլոր հիմնարարական նախաձեռնությունների⁸:

Միջոցառ Սրեքեյան Ուղղափառ եկեղեցիների ընտանիքը միեւնույն ավանդության հիման վրա ընդունում է «ելանել» եզրի առանձնահատուկ ու կոնկրետ այն իմաստը, որն առնչական հարաբերությամբ Սուրբ Դոգուն կապում է Գործին:

Թարգմանության ժամանակ մենք հատուկ տարբերակում ենք մտքրել *communicatio* = *общение* և *relationship* = *отношение* եզրերի միջև, որոնք մենք համապատասխանաբար թարգմանել ենք հարաբերակցություն և առնչություն հասկացություններով⁹: Եւ վերջապես, բնագրում թարգմանաբար օգտագործված «խորհուրդ» եզրը համապատասխանում է լատիներեն «*Mysterium*» և ոչ թե «*Sacramentum*» եզրին¹⁰:

Տաթևացի, «ԱՄՍՈՒՆ ԳՍՏՈՐ», վերատպված երուսաղեմում 1988, էջ 55. «Երրորդութիւն գերակայ գերագոյնը Աստուած և գերագոյնը բարութիւն. քրիստոնէից վերակացու. երեքլուսեան Աստուածութիւն: Լոյս, և Լոյս, և Լոյս. անծին և ծնունդ և բղխումն անճառ. Գայր և Որդի և Դոգի Սուրբ»: Գրիգոր Տաթևացի, «ԳԻՐՔ ԳՍՐՑ-ՍԱՆՅ». Երուսաղեմ, 1993, էջ 108. «Գարց, Վասն է՞ր Դոգի: Պատասխան. Ձի յաւիտեանական բղխէ ի Դօրէ առ Որդի, նովաւ առ մեզ գա, որպէս ջերմութիւն արեգական»: «Ելանել» եզրը նրա մոտ օգտագործվում է զուտ ավետարանական վկայակոչությունների պարագաներին:

⁹ Այս մասին ավելի համգամանորեն տես «Սիոն» ամսագիր, 1972, թիւ 3-4, Մաղաքիա Սրբեպիսկոպոս Օրմանեան, «ՏԵՍԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ», ինչպես նաև Երվանդ Վրդ. Դիւրմիւզ, «ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՏԵՍԱԿԱՆ», էջ 120-121, Վեներտիկ, 1862, հատոր Ա, էջ 416-418:

¹⁰ Տես «ՎԱԻԵՐԱՌՈՒԹՅԵՐ ՎԱՏԻԿԱՆԵՆՆ Բ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ», Վեներտիկ, 1967, «ԼԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ», Դ. Լեւոն Զեքեան, էջ 12: